

A Study of 100 Dialectal Words of Khorasan in the Poetry of 30 Classical Persian Poets

Mohammad Amin Nasseh¹

Assistant Professor of English Language and
Linguistics Department, Faculty of Literature
and Humanities of Birjand University

Abstract

The purpose of this article is to examine 100 Khorasani dialect words in the poems of 30 ancient Persian poets to show that their use is still current in the dialect of the people of eastern Iran and western Afghanistan, but it has not been searchable in standard Persian. Being aware of these words in Khorasani dialects solves the issue of understanding some ancient Persian poems. Farsi language in large parts of the central and southern regions of Khorasan due to its distance from the center or being located next to the Lut desert, has less mixed with other languages and has generally preserved its original Persian words. On the other hand, there are various dialects of Persian language in the territory of Afghanistan, among which we can mention Herati, Kabuli, Tajik and Hazargi. Despite the separation of the western regions of Afghanistan from the land of Khorasan about a century and a half ago, many linguistic and dialectal similarities are evident in the words of the people on both sides of the border. There is no dialect map in which the borders of the Farsi dialects of eastern Iran and western Afghanistan are marked. Therefore, for this lexical review, the researcher has considered the common Persian dialects in Afghanistan, and in this regard, he has benefited from the dialectal knowledge of Afghan students living in Birjand University. The researcher searched for the required words in the lexical corpus collected in a field research titled comparative study of the dialects of the eastern border of Iran. In this research, he has entered 100

Received: 25/Sep/2023

Accepted: 27/Feb/2023 ***

ISSN: 2423-3847

1. amin_nasseh@birjand.ac.ir (Corresponding Author)

How to cite: Nasseh, M. A. (2024). A Study of 100 Dialectal Words of Khorasan in the Poetry of 30 Classical Persian Poets. *Language and Linguistics*, 19(38), 89- 122. doi: 10.30465/LSI.2024.46909.1709

selected words along with their meaning and related examples as well as their current usage in the cities of Khorasan in Persian alphabetical order.

Keywords: Afghanistan Persian Dialects, Ancient Persian Poetry, Khorasan Persian Dialects, Lexical Analysis

1. Introduction

Despite the separation of western Afghanistan from Iran, a clear mismatch between linguistic and geographical boundaries is evident in the eastern borders of Iran, with significant linguistic and dialectal similarities among the people on both sides of the border in various cities. The present paper aims to examine the dialectal words of Khorasan in ancient Persian poetry, to demonstrate that their usage continues to this day in the dialects of the people of these regions, although they are not traceable in Standard Persian. The dialects of Khorasan, regardless of political and geographical divisions, include varieties of Persian spoken in western Afghanistan and the Persian dialects spoken below Mashhad (parts of Razavi Khorasan and South Khorasan provinces). This article presents a list of dialectal words found in ancient Persian poetry, along with their meanings and pronunciations, indicating the frequency of their use in the dialects under study. In addition to conducting field research and corpus-based studies with local speakers in eastern Iran, the researcher has also utilized the dialectal knowledge of Afghan students studying at Birjand University to verify some data. Moreover, published dialectal works on the languages spoken in these regions and their glossaries have been consulted.

- Research Question(s)

Are there any obsolete original Persian words from classical ancient Persian poetry which are still in use by the residents of the eastern border regions of Iran and western Afghanistan?

2. Literature Review

The second section of this paper provides a review of the existing literature on the dialects of Khorasan. Some studies have been conducted on the dialects of various cities in this region, with a particular focus on dialectal words. For instance, Rezaei (1994) compiled a glossary of Birjandi dialect, including over fifteen thousand words, names, compounds, and idioms. Similarly, Zomorrodian (2006) published a glossary of Qaeni dialect, while Jalili (2010) conducted a study on the dialect of Tabas Golshan. Mahmoudi

(2017) presented a glossary of Nehbandani dialect, and Maaleki (2019) compiled a glossary of Shousfi dialect, a sub-district of Nehbandan. In the same vein, Saaedi (2011) developed a glossary of Khafi dialect, and Modoudi (2012) compiled a glossary of Taybadi dialect.

3. Method

Despite the lexical similarities between the inhabitants of both sides of the Iran-Afghanistan border, no dialect map exists to clearly delineate the boundaries of Persian dialects in eastern Iran and western Afghanistan. To determine the prevalence of certain Persian words found in selected poetry in some Khorasani dialects and the Persian dialects of western Afghanistan, the researcher, after consulting the collected poems of selected Persian classical poets using the Dorj 3 software, noted the target words and then reviewed them with five illiterate native speakers over the age of 60 in each region. For the Persian dialects of Afghanistan, the interviewees were international students from Birjand University, around 30 years old. In some cases, the researcher's own linguistic knowledge as a native speaker of Birjandi dialect was also helpful. Ultimately, more than 100 selected examples were entered in alphabetical order, along with their meanings and relevant example sentences. Therefore, the method employed in this research was a combination of library-based and field work. To further ensure accuracy, dictionaries of the dialects of eastern Iran were also consulted. The research corpus data was organized alphabetically and presented using the International Phonetic Alphabet (IPA).

4. Discussion

The Persian dialects spoken in the land of Khorasan are closely related to early Dari Persian. In the rich treasure trove of dialectal words of Khorasan, it was observed that there are still ancient words that are now obsolete in Standard Persian, but their dialectal use is still common in the speech of Persian speakers on the eastern border of Iran or western Afghanistan. Many of these words and phrases are used in ancient Persian texts, especially those from the early centuries of Hijri, such as the Qods Quran, the translation of Tabari's Tafsir, the Tafsir of Abu Bakr Atiq Nishaburi, the Tafsir of Cambridge, the Safarnama of Nasir Khusraw, Tarikh-i Bayhaqi, and Kalila

wa Dimna. Knowing these words in the Khorasani dialects removes the difficulty of understanding some ancient Dari Persian poems.

5. Conclusion

The study of Persian dialects can resolve many etymological and grammatical issues in the Persian language and contribute to the creation of new words. Furthermore, by utilizing the grammar and vocabulary of these dialects, many ambiguities in ancient Dari Persian poetry and texts can be clarified. Additionally, a statistical analysis revealed a higher frequency of Khorasani dialectal words in the poetry of Khorasan-born poets. However, a notable point is the prevalence of certain dialectal words from eastern Iran in the works of non-Khorasani poets, which have fallen out of use in modern Standard Persian.

بررسی ۱۰۰ واژه گویشی خراسان بزرگ در سروده‌های ۳۰ شاعر کهن فارسی

استادیار گروه زبان انگلیسی و زبان‌شناسی دانشکده ادبیات و علوم انسانی دانشگاه بیرجند، بیرجند، ایران.

محمدامین ناصح^۱

چکیده

هدف این مقاله، بررسی ۱۰۰ واژه گویشی خراسان بزرگ در سروده‌های ۳۰ شاعر کهن فارسی است تا نشان دهد استفاده از آن‌ها تا امروز در گویش مردم مناطق شرق ایران و غرب افغانستان جاری است، اما در فارسی معیار قابل جست‌وجو نبوده است. اطلاع از این واژه‌ها در گویش‌های خراسانی، موضوع درک برخی از اشعار کهن فارسی را مرتفع می‌سازد. زبان فارسی در بخش‌های وسیعی از نواحی مرکزی و جنوبی خراسان به دلیل دوری از مرکز و یا واقع شدن در جوار بیابان لوت، کمتر دچار آمیختگی با دیگر زبان‌ها شده است و عموماً واژه‌های فارسی اصیل خود را حفظ نموده است و از گونه معیار، کمتر تأثیر پذیرفته‌اند. از سوی دیگر، گویش‌های متنوعی از زبان فارسی در سرزمین افغانستان جاری است که از آن جمله می‌توان به هروی، کابلی، تاجیکی و هزارگی اشاره نمود. علی‌رغم جدایی مناطق غربی افغانستان از سرزمین خراسان در حدود یک قرن و نیم پیش، اشتراکات زبانی و گویشی زیادی در کلام مردم دو سوی مرز مشهود است. نقشه گویشی که در آن مرزهای گویش‌های فارسی شرق ایران و غرب افغانستان مشخص شده باشد، در اختیار نیست و لذا پژوهشگر برای این بررسی واژگانی به گویش‌های فارسی رایج در افغانستان نیز نظر داشته و در این باره از دانش گویشی دانشجویان افغانستانی ساکن در دانشگاه بیرجند بهره برده است. پژوهنده واژه‌های مورد نظر را در پیکره واژگانی گردآمده در حاشیه یک تحقیق میدانی در زمینه بررسی تطبیقی گویش‌های مرز شرقی ایران جست‌وجو نمود که ذیلاً ۱۰۰ واژه منتخب را با معنای آن به همراه شاهد مثال مربوط و نیز اشاره به محل کاربرد فعلی آن در شهرهای خراسان بزرگ به ترتیب الفبای فارسی مدخل نموده است.

کلیدواژه: اشعار کهن فارسی، بررسی واژگانی، گویش‌های فارسی خراسان، گویش‌های فارسی افغانستان.

۱- مقدمه

در اواخر دوره استیلای ساسانی به جز فارسی میانه از زبان دری نیز به عنوان زبان محاوره رایج در دربار و در پایتخت نام برده شده است. البته بنا به قولی، زبان دری صرفاً گونه تحول یافته تری از فارسی میانه بود که از آن زمان به فارسی نو (فارسی متون اولیه پس از اسلام) شباهت داشت و به عنوان زبان ارتباطی مشترک در خراسان نیز به کار می رفت (لازار^۱، ۱۹۹۴: ۲۶۳). گویند پیدایش زبان دری احتمالاً در سده پنجم میلادی در نتیجه انتقال فارسی میانه گفتاری به نواحی شرقی ساسانیان و آمیختگی آن با زبان‌هایی چون پارتی ایجاد شده است (رضایی باغبیدی، ۱۳۸۸: ۱۶۲).

با استقرار حکومت‌های مستقل ایرانی در خراسان و ماوراءالنهر، زبان فارسی دری به عنوان زبان درباری و اداری رایج شد و سپس به تشویق حاکمان ایرانی چون یعقوب لیث صفار زبان شعر و نثر آن نواحی شد. مدتی بعد شعرایی چون رودکی، دقیقی، فردوسی، کسایی و مانند آن‌ها آثاری به این زبان سروده و به رشته تحریر درآوردند. این گونه بود که فارسی دری به صورت یک زبان رسمی درآمد (صفا، ۱۳۶۳: ۱۶۳-۱۶۵).

گویش‌های امروز خراسان به لحاظ تاریخی، عموماً گونه‌هایی از زبان فارسی دری هستند (یارشاطر، ۱۳۳۶: ۲۶). زبان فارسی در خراسان به گویش‌های مختلفی تکلم می‌شود که برخی به فارسی معیار نزدیک هستند و بیش تر قابلیت درک متقابل دارند و بعضی چنین وضعیتی ندارند. گویش‌های فارسی شمال خراسان (مانند شهرهای بجنورد، قوچان، اسفراین، درگز و شیروان) به دلیل آمیختگی گسترده با زبان اقوام مهاجر کرد و ترک، از یک‌دستی کافی برخوردار نیست. از سوی دیگر، اغلب گویش‌های نقاط مرکزی و جنوبی خراسان به دلیل قرار گرفتن در حاشیه کویر و دوری از مرکز، کم تر دچار آمیختگی ساختاری شده و اغلب واژه‌های اصیل خود را حفظ کرده‌اند.

کلباسی گویش‌های منطقه خراسان را ذیل زبان‌های ایرانی نو جنوب غربی قرار داده است. ایشان گونه‌های زبانی چون سبزواری، نیشابوری، کاخکی، قاینی و بیرجندی را در زمره گویش‌های منطقه خراسان آورده است (کلباسی، ۱۳۸۸: ۳۵).

استان‌های سه گانه خراسان، وسیع ترین ناحیه‌ای از ایران محسوب می‌شوند که در آن به زبان فارسی تکلم می‌شود. جمعیت فارسی‌زبان کنونی آن، بیش تر در نواحی مرکزی و جنوبی

1 G. Lazard

خراسان بزرگ ساکن هستند. با وجود وسعت جغرافیایی و جمعیتی استان خراسان رضوی، تعدد گویش‌های خراسانی در این استان با فارسی‌زبانان استان خراسان جنوبی برابر است (ناصح، ۱۳۸۶).

هدف این مقاله، بررسی واژه‌های گویشی خراسان بزرگ در اشعار کهن فارسی است تا نشان دهد استفاده از آن‌ها تا امروز در گویش مردم این مناطق جاری است و در فارسی معیار قابل ردیابی نیستند. گویش‌های مورد نظر در خراسان بزرگ صرف‌نظر از تقسیمات سیاسی و جغرافیایی، شامل گونه‌های فارسی غرب افغانستان و گویش‌های فارسی پایین‌تر از مشهد می‌شود. با وجود جدایی مناطق غربی افغانستان از ایران، عدم تطبیق مرز زبانی با مرز جغرافیایی در سرحدات شرقی کشورمان مشهود است و اشتراکات زبانی و گویشی قابل‌ی میان مردم دو سوی مرز در شهرهای مختلف برقرار است. در این راستا پژوهشگر از دانش گویشی دانشجویان افغانستانی ساکن در دانشگاه بیرجند نیز بهره برده است.

مطالعهٔ واژه‌های موجود در گویش‌های فارسی خراسان به اشتقاقیات واژگانی و نیز معنی بعضی کلمات مبهم که در اشعار و متون کهن فارسی آمده‌اند، پرتو می‌افکند؛ چرا که فارسی قدیم در بخش‌های وسیعی از ایران از حیث آوایی به دری رایج در سرزمین افغانستان کنونی شباهت‌های زیادی داشته است. بسان متون تفسیری تألیف‌شده در بخارای قدیم و پیرامون آن که برای یک محقق امروزی قدری ناآشنا می‌نماید و شیوهٔ تلفظ واژه‌های آن غریب و حتی جمله‌بندی و چگونگی کاربرد افعال در نظرش عجیب است، فارسی گفتاری آن مناطق نیز در عصر حاضر چنین صورتی دارد. راهگشای پژوهشگران برای رفع ابهامات واژگانی، عمدتاً لغت‌نامه‌های هندی است و البته به‌نظر می‌رسد که برخی از معانی مندرج در این فرهنگ‌ها از روی گمان و متناسب با شواهد جمله و محل کاربرد واژه برگزیده شده‌اند که چندان موثق نیست و بهتر آن است که به‌شیوهٔ بیان فعلی گویش‌ورانی مراجعه شود که این گونه‌های فارسی را به‌کار می‌برند.

برای نمونه، واژهٔ «keʃæf» که در اغلب گویش‌های مرزی شرق ایران چون بیرجندی، خوافی، تایبادی، جامی و نیز گویش‌های فارسی رایج در افغانستان به‌معنای «لاک‌پشت» به‌کار می‌رود در داستان «طاووس و زاغ» در بهارستان جامی با همین معنی آمده است: «در آن نزدیکی کَشَفی سر در جیب مراقبت فرو برده بود و آن مجادله و مقاوله را می‌شنود». در نمونه‌ای دیگر، «انباغ» به‌معنای «هَوو» آمده است. «زین قُبّه که خواهران انباغی هستند، درو

چهار هم‌پهلوی (مینوی، ۱۳۳۳: ۳۷۴) که در گویش‌های نه‌بندانی، خوافی، تایبادی، جامی و فارسی رایج در افغانستان نیز به‌صورت «هم‌باغ» دیده می‌شود.

پیش‌تر در این زمینه، زبان‌شناسان بومی دیگری نیز نمونه‌های معدودی را با هدف نمایاندن بقایای واژه‌های اصیل فارسی در گویش‌های خراسانی ارائه کرده‌اند. مثلاً واژه سُماروق / سُماروغ somaruq در گویش‌های موجود در طول نوار مرزی شرق ایران چون نه‌بندانی، بیرجندی، قاینی خوافی، تایبادی، جامی و فارسی رایج در افغانستان به‌معنای «قارچ خوراکی» است. این واژه در تاریخ بلعمی نیز عیناً به‌کار رفته است: «ملک هر سال به‌وقت بهار، به دشت بیرون رفتی و آنجا خیمه زدی تا تموز آنجا بودی و زین چیزها که بر زمین روید کستخ و سماروغ چیدندی» (زمردیان، ۱۳۸۲: ۵۳؛ رضایی، ۱۳۷۳: ۲۸۹). همچنین در قصص/الانبیا «مُرده» به‌صورت «مورده» نوشته شده است و «آجُر» به‌صورت «آجور»: «بنای آن تمام از سنگ و آجور است. روی آجورها تمام کاشی کاری شده است». در گویش فعلی قوم هزاره در افغانستان که تعدادی از آنان در نیم قرن اخیر به‌صورت مهاجر به ایران وارد شده‌اند به‌صورت murd-æ دیده می‌شود (خاوری، ۱۳۸۵، ۲۴۵).

در این پژوهش واژه‌هایی از اشعار مورد نظر که از آثار کهن فارسی محسوب می‌شوند، گرچه در فارسی معیار، دیگر قابل ردیابی نیستند، در گویش‌های فارسی شرق ایران و نیز غرب افغانستان جاری است که در ادامه همراه با ارائه معنی، تلفظ و توزیع جغرافیایی آن‌ها معرفی می‌شوند.

۲- پیشینه پژوهش

پژوهشگر برای بررسی برخی واژه‌های موجود در سروده‌های کهن شاعران فارسی و ردیابی آن‌ها در گویش‌های فارسی ایران و افغانستان علاوه بر مطالعات میدانی به آثار گویشی نیز درباره گونه‌های زبانی رایج در مناطق مورد نظر می‌تواند اشاره کند که در ادامه می‌آیند. رضایی (۱۳۷۳) در کتاب *واژه‌نامه گویش بیرجند*، بیش از پانزده هزار واژه، نام، ترکیب و اصطلاح به گویش مزبور را گردآوری کرده است. نویسنده در این اثر، نام کوه‌ها، رودها و آبادی‌های بیرجند و بخش‌های پنج‌گانه آن را به‌صورت پیوستی بر واژه‌نامه افزوده است.

زمردیان (۱۳۸۵) به انتشار *واژه‌نامه گویش قاین* در فرهنگستان زبان و ادب و فارسی اقدام کرد که در آن اهم واژه‌های رایج در گویش مردم قاین فهرست شده است. محمود جلیلی (۱۳۸۹) کتاب *بررسی گویش طبس گلشن* را منتشر کرد. درباره گویش نه‌بندانی، محمودی

(۱۳۹۶) کتابی را با عنوان فرهنگ گویشی مردم نهبندان به چاپ رساند و مالکی (۱۳۹۹) به تنظیم و تدوین *واژه‌نامه گویش شوسف* از توابع شهرستان نهبندان پرداخته است. در مورد گویش خوافی، ساعدی (۱۳۹۱) *فرهنگ تلفظ واژگان و اصطلاحات در گویش مردم ولایت خواف* را منتشر و فهرستی از واژه‌های محلی این گویش را معرفی کرد.

زنگنه (۱۳۸۴) با بررسی و مقایسه صد صورت زبانی در گونه‌های غالب شهرهای تایباد و هرات، به ترسیم مرزهای گویشی این مناطق در کنار چند مطالعه گویشی دیگر پرداخت. همچنین مودودی و تیموری (۱۳۸۴) *گزیده‌ای از ادبیات شفاهی تایباد* را منتشر و برخی از واژه‌های محلی تایباد را فهرست کردند. خدادادی و طاهری (۱۳۹۹) نیز به پژوهشی در تحولات صوری و معنایی چند واژه از تاریخ بیهقی در گویش محلی شهرستان تایباد پرداخته‌اند.

الپاسی (۱۳۶۹) به بررسی گسترش جغرافیایی و ترسیم اطلس زبانی صد صورت زبانی در حدفاصل شهر تربت جام و شهر مشهد پرداخته و به جنبه‌هایی از ویژگی‌های گویش جامی اشاره کرده است. همچنین جامی‌الاحمدی (۱۳۸۹) به بررسی ویژگی‌های گویش تربت جام در نثر شیخ احمد جامی (با محوریت کتاب انیس‌التائیین) پرداخته است. به‌علاوه ایلنت (۱۳۹۷) نیز به تهیه و تنظیم *واژه‌نامه توصیفی گویش تربت جام* مبادرت ورزیده است.

درباره بررسی واژگانی گویش‌های فارسی افغانستان (هروی، تاجیکی، کابلی و هزارگی) آثار زیر معرفی می‌شود: در باب ارائه واژه‌های فارسی رایج در افغانستان، افغانی‌نویس (۱۳۶۹) *لغات عامیانه فارسی افغانستان* را منتشر کرده است. فکرت (۱۳۷۶) نیز در *فارسی هروی (زبان گفتاری هرات)* ضمن مرور اجمالی بر چند ویژگی صرفی و نحوی گویش هرات، تمرکز اصلی خود را بر ارائه واژه‌های هروی معطوف داشته است. جهانبخش (۱۳۷۷) *نگاهی به لغات عامیانه فارسی در افغانستان* دارد. علاوه بر این آثار، محمدجان شکوری و همکاران (۱۳۸۵) *فرهنگ دوجلدی فارسی تاجیکی* را منتشر کرده است که در آن اغلب واژه‌های مردم تاجیک افغانستان و تاجیکستان فهرست شده‌اند.

افضلی (۱۳۹۰) نیز کتابی با عنوان *آشنایی با واژگان فارسی دری* با حمایت انجمن دوستی ایران و افغانستان منتشر کرده است. درباره واژه‌های فارسی رایج در افغانستان، انوشه و خدابنده‌لو (۱۳۹۱) نیز *فارسی ناشنیده* را منتشر کرده‌اند. همچنین رحمتی (۱۳۹۱) به تدوین و تنظیم *واژه‌نامه گویش هزاره‌های تربت جام* پرداخته است. شمشیرگرها (۱۳۹۲) به بررسی ویژگی‌های زبانی *طبقات‌الصوفیه خواجه عبدال... انصاری* با نگاهی به دیگر آثار منشور نوشته شده

قرون چهار تا نه هجری در حوزه هرات پرداخته است. به علاوه شمشیرگرا (۱۳۹۶) واژه‌های غریب و نادر گونه هروی کهن و کاربرد آن‌ها در گویش معاصر هرات را بررسی کرده است. جهان‌دیده (۱۴۰۰) نیز به بررسی نقش وام‌واژه‌ها در گویش هزارگی از طریق گفتمان‌کاوی در رمان ملکه بامیان بر اساس الگوی فن‌لیوون پرداخته است.

۳. روش پژوهش

با وجود قرابت واژگانی میان ساکنان دو سوی مرز جمهوری اسلامی ایران و جمهوری اسلامی افغانستان تاکنون نقشه گویشی وجود ندارد که در آن مرزهای گویش‌های فارسی شرق ایران و غرب افغانستان مشخص شده باشد. این بررسی در حاشیه یک پژوهش میدانی با موضوع مطالعه تطبیقی گویش‌های فارسی مرز شرقی ایران به انجام رسیده است. برای تعیین رواج بعضی واژه‌های فارسی مندرج در اشعار منتخب در برخی از گویش‌های خراسان بزرگ و گویش‌های فارسی غرب افغانستان، پژوهشگر ضمن مراجعه به دیوان شاعران منتخب فارسی با بهره‌گیری از نرم‌افزار دُرُج ۳، واژه‌های مورد نظر را یادداشت کرده و در ادامه، آن‌ها را با گویشوران بومی مورد بحث قرار می‌دهد. تعداد گویشوران در هر کدام از گویش‌های مورد نظر در شرق ایران ۵ نفر کم‌سواد با سن بالای ۶۰ سال است در حالی که سن مصاحبه‌شوندگان در گویش‌های فارسی افغانستان به دلیل دانشجو بودن آن گویشوران در واحد بین‌الملل دانشگاه بیرجند به حدود ۳۰ سال محدود شده است. در مواردی، شم زبانی پژوهنده که گویشور بیرجندی است هم یاری‌گر او بوده است. در نهایت بیش از ۱۰۰ نمونه از موارد منتخب به ترتیب حروف الفبای فارسی همراه با معنای آن‌ها (بر اساس لغت‌نامه دهخدا) و درج شاهد مثال مربوط و نیز اشاره به محل کاربرد فعلی آن واژه‌ها در خراسان بزرگ و نیز افغانستان، مدخل شد. روش انجام پژوهش حاضر کتابخانه‌ای-میدانی است و برای اطمینان بیشتر، واژه‌نامه‌های مربوط به گویش‌های مرز شرقی ایران و نیز فارسی افغانستان نیز بازبینی شده‌اند. داده‌های پیکره پژوهش به ترتیب الفبا تنظیم و با الگوی آوانویسی IPA ارائه شده‌اند.

۴. تحلیل داده‌ها

در این بخش فهرستی از واژه‌های مندرج در اشعار کهن فارسی همراه با معنی آن‌ها و تلفظ هر کدام آورده شده است که با اشاره به میزان کاربرد هر یک در گویش‌های مورد نظر ارائه می‌شوند.

– آبدست **?ab dæst**: وضو (متداول در گویش‌های فارسی افغانستان)

‘جمال یار شد قبله نمازم ز اشک رشک او شد آبدستم’
«مولوی»

‘نماز عید خواهم کرد هان ساقی بیار آبی برای آبدست ما به ابریق قدح‌شویان’
«کمال خجندی»

– آبدستان **?ab dæst-an**: آفتابه‌ای که بدان دست و روی شویند (متداول در گویش‌های فارسی افغانستان)

‘آسمان آورده زرین آبدستان ز آفتاب پشت خم، پیش سران چون آبدستان آمده’
«خاقانی»

– آچار **?atʃar**: تُرشی (متداول در گویش‌های نهبندانی و فارسی افغانستان)

‘ترش دیدم جهلنی را من از ترس در آن دوشاب چو آچار گشتم’
«مولوی»

– آختن **?axt-æn**: برکشیدن، بیرون کشیدن، بیرون کردن (متداول در گویش‌های فارسی افغانستان)

‘یکی آخته تیغ زرین ز بر یکی بر سر آورده سیمین سپر’
«اسدی»

‘تا به تاج هدهد و طاووس در کین عدوت تیرهای پرزده‌ست و تیغ‌های آخته’
«انوری»

‘ای که شمشیر جفا بر سر ما آخته‌ای صلح کردیم که ما را سر پیکار تو نیست’
«سعدی»

‘کمان‌های ترکی بینداختند قبابی نبردی برون آختند’
«فردوسی»

– آذرنگ **?azæræng**: آتش، منور و روشن (متداول در گویش‌های فارسی افغانستان)

‘چو گوگرد زد محنتم آذرنگ که در خاکم افکند چون بادرنگ’
«مسعود سعد»

- ’برآسود یک هفته بر جای جنگ به یاقوت می‌رنگ داد آذرنگ‘
«نظامی»
- ’به سنگ گران آمد آن سنگ خورد مر آن سنگ، این سنگ بشکست خرد
- ’فروغی پدید آمد از هر دو سنگ دل سنگ گشت از فروغ آذرنگ‘
«فردوسی»
- آجیر *ʔazir*: بیدار و هوشیار (متداول در گویش‌های نه‌بندانی، بیرجندی^۱، قایینی، طبسی، خوافی، تایبادی و فارسی افغانستان)
- ’نه به پروردنشان باشد آژیر همی نه رها شان کند از حلقه زنجیر همی‘
«منوچهری»
- آسمانه *ʔasman-æ*: سقف، عرش (متداول در گویش‌های فارسی افغانستان)
- ’تا همی آسمان توانی دید آسمان بین و آسمانه مبین‘
«عماری مروزی»
- ’وز دژم‌روی ابر پنداری ک‌آسمان آسمانه‌ای است خدنگ‘
«فرخی»
- ’همی پیچید سر را بر بهانه گهی دیدی زمین گه آسمانه‘
«فخرالدین اسعد گرگانی»
- ’کنون لاجرم چون سخن گفت بایدت بماند ترا چشم بر آسمانه‘
«ناصر خسرو»
- ’بین ای مه، آسمان و مبین آسمانه را وآهنگ باغ‌ها کن و بگذار خانه را‘
«مسعود سعد»
- آغازیدن *ʔaqaz-id-æn*: آغاز کردن (متداول در گویش‌های فارسی افغانستان)
- ’با چنین کم‌دشمنان کی خواجه آغازد به جنگ اژدها را جنگ، ننگ آید که با حریا کند‘
«منوچهری»

۱ در گویش‌های بیرجندی و قایینی به‌صورت *ʔædʒid* و *ʔædʒid* تلفظ می‌شود.

– آغالیدن *?aqal-id-æn*: انگيختن و تحريك و برشورانيدن و تيز كردن بر خصومت و جنگ و فتنه، بشورانيدن بر کسی (متداول در گویش‌های فارسی افغانستان)

’بر آغاليدنش استيز کردند به کينه چون پلنگش تيز کردند‘
«ابوشکور»

’تو لشکر بر آغال بر لشکرش به یکبار تا خیره گردد سرش‘
«فردوسی»

’مطربان را به هم برآغالد وز میانه سبک برون کالد‘
«مسعود سعد»

’سگ سگ است ارچه بیآلندش کاستخوان خواره شیر اجم است‘
«خاقانی»

– آمودن *?amud-æn*: مهیا، آماده کردن، آراستن کاری را (متداول در گویش‌های فارسی افغانستان)
’گرانمایه سپاهی داشت فرمود به استقبال شهزاده برآمود‘
«فخرالدین ابوالمعالی»

– آویزش *?aviz-ef*: جنگ، نبرد (متداول در گویش‌های فارسی افغانستان)
’بدانست کو را ز شاه بلند ز رزم و ز آویزش آید گزند‘
«فردوسی»

– ابریق^۱ *?ebriq*: آفتابه، آبریز، ظرف سفالین برای شراب (متداول در گویش‌های فارسی افغانستان)

’ابریق می مرا شکستی ربی بر من در عیش من ببستی ربی‘
«خیام»

– آز سر نو *?æz sær new*: دوباره، از نو (متداول در گویش‌های نهبندانی، قاینی، خوافی و فارسی افغانستان)

’دل بیمار از شادی چنان شد که گفתי پیر بود از سر جوان شد‘
«فخرالدین اسعد گرگانی»

^۱ این واژه در گویش قاینی به صورت *bereq* و در خوافی به صورت *bæreq* تلفظ می‌شود

– استبرق *ǣstæbraeq*: جامه حریر، دیبا (متداول در گویش‌های فارسی افغانستان)

‘صحرا گویی که خورنق شده ست بُستان هم‌رنگ ستبرق شده ست’
«منوچهری»

– اُسْتَرَوَن / سِتَرَوَن *ǣstorvæn*: بی‌حاصل، ناحاصلخیز، عقیم (متداول در گویش‌های فارسی افغانستان)

‘کنون شویش بمرد و گشت فرتوت از آن فرزند زادن شد سترون’
«فرخی»

‘نفس نباتی ار به عزب‌خانه باز شد عیش مکن که مادر بُستان سترونست’
«انوری»

‘دلم آبستن خرسندی آمد اگر شد مادر روزی سترون’
«خاقانی»

– اَلْفُغْدَن *ǣlfæqd-æn*: اندوختن، جمع کردن، ذخیره کردن (متداول در گویش‌های فارسی افغانستان)

‘بیلْفُغْد باید کنون چاره نیست بیلْفَنجَم و چاره من یکیست’
«ابوشکور»

‘آنچه ز میراث پدر یافتی خوار ببخشیدی بی‌کیل و مَن
و آنچه خود الفغدی بردی به کار بر نیت نیکو و پاکیزه ظن’
«فرخی»

‘بدو بخش هرچند داریش دوست که نیز آنچه الفغدی از جاه اوست’
«اسدی»

‘بماند تشینه و درویش و بیمار آنکه تَلْفَنجَد در این ایام الفغدن شراب و مال و درمان‌ها’
«ناصر خسرو»

– باخه *baxæ*: لاک‌پشت (متداول در گویش‌های فارسی افغانستان)

‘بسا پردل نهنگ از تیغ کینه که سر دزدید چون باخه به سینه’
«امیر خسرو دهلوی»

– باز جُست **baz-dʒost**: تحقیق و پژوهش (متداول در گویش‌های فارسی افغانستان)

‘مخور آب ناآزموده نخست به دیگر دهلنی کن آن بازجست’

«فردوسی»

– باز راندن **baz-ran-d-æn**: بیان کردن، گزارش دادن، بازگفتن (متداول در گویش‌های فارسی افغانستان)

‘تہمتن یکی را بر خویش خواند همه کارِ رفته بدو بازاراند’

«فردوسی»

‘با وحوش از نیک و بد نگشاد راز سرّ خود با جان خود می‌راند باز’

«مولوی»

– بازی خوردن **baz-i xor-d-æn**: فریب‌خوردن (متداول در گویش‌های فارسی افغانستان)

‘بخورد آن بازی من خشمگین شد مرا گفتا خموش دیوانه لولی’

«مولوی»

– باشه^۱ **vafæ**: قرقی، جانوری شکاری و زردچشم و کوچک‌تر از باز که در فارسی باش، باشه، واشه نامیده می‌شود (متداول در گویش‌های بیرجندی، قایینی و فارسی افغانستان)

‘اگر بازی اندر چغو کم نگر و گر باشه ای سوی بطن میر’

«ابوشکور»

‘پس اندر دوان هفتصد باز دار ابا باشه و چرغ و شاهین کار’

«فردوسی»

‘شکار باز خرچال و کلنگ است شکار باشه ونج است و کبوتر’

«عنصری»

‘گاه رهواری چو کبک و گاه جولان چون عقاب گاه برجستن چو باشه گاه برگشتن چو باز’

«منوچهری»

‘خرد است آنکه ترا بنده شدستند بدو به زمین شیر و پلنگ و به هوا باشه و باز’

«ناصر خسرو»

۱ این واژه در گویش‌های جامی به صورت **baʃæ** و در خوافی به صورت **bæʃæ** تلفظ می‌شود.

پیر در دست طفل گردد اسیر پشه گیرد چو باشه گردد پیر
«سنایی»

بردمیدن **bær-dæm-id-æn**: پیدا آمدن برجستگی بر بدن (متداول در گویش‌های فارسی افغانستان)

احمدک را که رخ نمونه بود آبله بردمد چگونه بود
«نظامی»

برک **bæræk**: پالتوی پشمی، پوشیدنی است از جنس پشم که آن را بسیار نیکو بافند و بسیار گران باشد. (متداول در گویش‌های نهبندانی، جامی، خوافی و فارسی افغانستان)

از خیالش زند نهالی سر کش بود کبر برک و نخوت بر
«جامی»

پل، هل، بهل **bel**: بگذار (متداول در گویش‌های فارسی افغانستان)
الا یا خیمگی خیمه فروهل که پیش‌آهنگ برون شد ز منزل
«منوچهری»

جلنوری از فرقت جان می‌لرزی «ری» بهل و «واو» بهل شو همگی جان و مترس
«مولوی»

بندی **bænd-i**: زندانی (متداول در گویش‌های نهبندانی، بیرجندی، جامی، خوافی، تایبادی و فارسی افغانستان)

یک خانه پر ز مستان مستان نو رسیدند دیوانگان بندی زنجیرها دریدند
«مولوی»

پاغنده **pa qonde**: گلوله‌ای از هرچیز از جمله پنبه یا برف (متداول در گویش‌های بیرجندی، قاینی، تایبادی و فارسی افغانستان)

همچو منصور تو بردار کن این ناطقه را چو زنان چند بر این پنبه و پاغنده زنی
«مولوی»

پخسیدن **pæxs-id-æn**: پژمردن از غم و یا از زخمی (متداول در گویش‌های فارسی افغانستان).

همچو گرمابه که تفسیده بود تنگ آبی جانت پخسیده شود
«مولوی»

- پَرَنیخ **pærnix**: تخته‌سنگ، صخره، سنگ مسطح و هموار (متداول در گویش‌های فارسی افغانستان)

‘فکنندند برلاد پرنیخُ سنگ نکردند در کار موبد درنگ‘
«فردوسی»

- پَرَوَردِن **pærvær-id-æn**: تربیت‌کردن و آموختن (متداول در گویش‌های فارسی افغانستان)

‘جهان را مپرور چو خواهی درود چو می بدروی پروردِن چه سود؟‘
«فردوسی»

- پَرهون **pærhun**: دایره و هرچیز میان تهی، چنبر و هاله ماه (متداول در گویش‌های فارسی افغانستان)

‘آنچ به علم تو اندر است گر آنرا گرد ضمیر اندر آوریش چو پرهون‘
«دقیقی»

‘گاه چون ایوان پرهون گرد گردد سر بسر اه چون کاخ عقیقین بام و زرین در شود‘
«فرخی»

‘ای شده غافل ز علم و حجت و برهان چهل کشیده به گرد جان تو پرهون‘
«ناصرخسرو»

- پَژْمُردِن **pæʒmur-id-æn**: افسرده‌شدن (متداول در گویش‌های فارسی افغانستان)

‘بپرسید و گفتش چه دیدی بگو چرا پژمردِت دو گلبرگ روی‘
«فردوسی»

‘بشکفی بی‌نوبهار و پژمردی بی‌مهرگان بگری بی‌دیدگان و باز خندی بی‌دهن‘
«منوچهری»

- پژولیدن **pæʒul-id-æn**: پژمرده، افسرده، درهم و آشفته (متداول در گویش‌های فارسی افغانستان)

‘صبحدمان مست برآمد ز کوی زلف پژولیده و ناشُسته روی‘
«سنایی»

‘زن کنیزک را پژولیده بدید درهم و آشفته و دنگ و مرید‘
«مولوی»

تُبرده آن هوا آب و گلش را پِژولیده نکرده سنبلش را^۱
«جامی»

- پستی گرفتن **pæst-i gereft-æn**: فرود آمدن (متداول در گویش‌های فارسی افغانستان)
نالم ز دل چو نای، من لندر حصار نای پستی گرفت همت من زین بلند جای^۲
«مسعود سعد»

- پول **pul**: پُل (متداول در گویش‌های فارسی افغانستان)
بشد یار و مرا ناگاه پدرود چه این پند و چه پولی زان سوی رود^۳
«فخرالدین اسعد گرگانی»

- پیشانی **pif-ani**: لیاقت، بخت و طالع (متداول در گویش‌های تایبادی و فارسی افغانستان)
وَر از نه چرخ بر تازی، بسوزی هفت دریا را بدرم چرخ و دریا را به عشق و صبر و پیشانی^۴
«مولوی»

- تبرخون **tæbærxun**: عناب، میوه‌ای شبیه به سنجد (متداول در گویش‌های فارسی افغانستان)
فصل تبرخون نیافت سنجد هرگز گرچه بدیدن چو سنجد است تبرخون^۵
«ناصر خسرو»

- چکره / چَکله ^۱**tʃækrae**: قطره، چکه (متداول در گویش‌های نه‌بندانی، بیرجندی، قایینی، خوافی، تایبادی و فارسی افغانستان)
هفت دریا اندرو یک قطره‌ای جمله هستی ز موجش چکره‌ای^۶
«مولوی»

- خاشه **xæʃæ**: ریزه کاه، خار و خاشاک (متداول در گویش‌های نه‌بندانی^۲، بیرجندی^۳، قایینی، جامی، خوافی، تایبادی و فارسی افغانستان)
نه گویا زبان و نه جویا خرد ز هر خاش‌های خویشان پرورد^۴
«فردوسی»

۱ این واژه در گویش‌های نه‌بندانی به صورت **tʃæklae**، در بیرجندی و قایینی به صورت **tʃokle**، در خوافی به صورت **tʃekle** و در تایبادی به صورت **tʃegle** تلفظ می‌شود.

۲ این واژه در گویش‌های نه‌بندانی و فارسی افغانستان به صورت **xæʃæ** تلفظ می‌شود.

۳ این واژه در گویش بیرجندی به صورت **xolæʃe** تلفظ می‌شود.

– خطخوان **xæt xan**: باسواد (متداول در گویش‌های فارسی افغانستان)

‘سوی شما نبشت او بر روی بنده سطری
خطخوان کی است اینجا کاین سطر را بخواند’
«مولوی»

– خلیته (خریطه) **xælitæ**: کیسه‌ای از پوست و مانند آن که در آن چیزی کرده دهن آن بندند
(با اندک اختلافی، متداول در گویش‌های بیرجندی، قایینی، خوافی، تایبادی و فارسی افغانستان)

‘هر ورق کاوفتاد در دستم همه را در خریطه‌ای بستم’
«نظامی»

‘به کدام روسپیدی طمع بهشت بندی تو که در خریطه، چندین ورق سیاه داری’
«سعدی»

– خلیده **xæl-id-æn**: فرورفته، سوراخ‌کرده، گزیده (متداول در گویش‌های خوافی، جامی و فارسی افغانستان)

‘هر ساعتش از غصه، گلی تازه شکفته
وز غصه چو خارش همه در دیده خلیده’
«انوری»

‘پر گردباغ و بی‌بر شاخ و خلیده خاری
تاریک چاه و ناخوش زشت و درشت جایی’
«ناصر خسرو»

– درگرفتن **dær-gereft-æn**: سوختن و شعله کشیدن، برافروختن آتش در چیزی، مشتعل شدن، شعله ورگشتن، ملتهب شدن (متداول در گویش‌های جامی، خوافی، تایبادی و فارسی افغانستان)

‘ترا با من دم خوش درنگیرد به قندیل یخ آتش درنگیرد’
«نظامی»

‘از پس چندین هزار پرده که در پیش داشت
روی تو یک جلوه کرد، کون و مکان درگرفت’
«عطار»

‘گفتم آتش درزنم آفاق را گفت سعدی درنگیرد با منت’
«سعدی»

‘روی بنما و مرا گو که ز جان دل برگیر
پیش شمع آتش پروانه به جان گو درگیر’
«حافظ»

- رانین **ran-in**: شلوار که به عربی رانان گویند، ران‌پوش (متداول در گویش‌های فارسی افغانستان)

‘قبا و موزه و رانین و دستار
به رنگ نیل کرده بود هموار’
«فخرالدین اسعد گرگانی»

‘چنگ ار چه به بر دارد پیراهن ابریشم
رانین پلاستین هم بسیار همی پوشد’
«خاقانی»

- رخت **ræxt**: اسباب و متاع خانه، لوازم زندگی که از جنس پارچه باشد، رختخواب و پرده (متداول در گویش‌های فارسی افغانستان)

‘از رخت و کیان خویش من رفتم و پردختم
چون کرد بماندستم تنها من و این باهو’
«رودکی»

‘سپر دم ترا رخت و پرده سرای
همان گنج آگنده و تخت و جای’
«فردوسی»

‘همی گفتم دریغا روزگارم
سپاه و گنج و رخت بی‌شمارم’
«فخرالدین اسعد گرگانی»

‘در آن خانه که بود آن روز تختش
به صاحبخانه بخشیدند رختش’
«نظامی»

- ریدک **ridæk**: پسر بی‌ریش، کودک، غلامی که در دربار پادشاهان و بزرگان به خدمت مشغول است (متداول در گویش‌های فارسی افغانستان)

‘دیدی تو ریژ و کام بدو اندرون بسی
با ریدکان مطرب بودی به فر و زیب’
«رودکی»

‘پرس‌تنده با ریدک ماهروی
بخندید و گفتش که چونین مگوی’
«فردوسی»

‘با دوستان یکدل با مطربان چابک
با ریدکان زیبا با ساقیان دلبر’
«فرخی»

‘شاد باش و می‌ستان از ساقیان و ریدکان
ساقیان سیم‌ساعده ریدکان سیم‌ساق’
«منوچهری»

– **زولفی / زوفرین zolf-i**: حلقه در که زنجیر به آن می‌آویزند و به مجاز، مویی که بر گرد گوش و شقیقه باشد. متداول در گویش‌های بیرجندی، قاینی، نه‌بندانی^۱، جامی، خوافی، تایبادی و فارسی افغانستان

‘مَثَل من بود بدین اندر مَثَل زوفرین و آهن در’
«عنصری»

‘آنکه که زلفین و گیسوت پیراست گرچه دینار یا درمش بهاست’
«رودکی»

– **ژاله dzæle**: تگرگ (متداول در گویش‌های بیرجندی، قاینی، نه‌بندانی، جامی، خوافی، تایبادی و فارسی افغانستان)

‘پدید آمدی منجنيق از برش چو ژاله همی کوفتی بر سرش’
«فردوسی»

– **ساو sow**: خالص و سره‌ساختن کشت از گیاه هرز (متداول در گویش‌های نه‌بندانی، جامی، خوافی، تایبادی و فارسی افغانستان)

‘باد را کیمای سوده که داد که از او زر ساو گشت گیا’
«فرخی»

– **سپرغم sepærqæm**: ریحان، گل‌ها و ریاحین را گویند (متداول در گویش‌های فارسی افغانستان)

‘یکایک سپرغم ز بُن برکنند همان شاخ نار و بهی بشکنند’
«فردوسی»

‘ز بس مناظره کآنجا زبان من کردی بر آن نکوی سپرغم بر آن خجسته‌نهال’
«فرخی»

– **سپوزیدن sepoz-id-æn**: چیزی را به عنف و زور در چیزی فروبردن (متداول در گویش‌های مرز افغانستان)

‘ولی را گاه نه برگاه بنشان عدو را چاه کن در چاه سپوز’
«سوزنی سمرقندی»

۱ در این گویش به‌صورت zelfi-tjæ تلفظ می‌شود.

’چون دهد باد شهوتی جلنش بر سُپوز و سر از گریباننش‘
«انوری»

’یکی تیری افکند و در ره فتاد وجودم نیاززد و رنجم نداد
تو برداشتی، آمدی سوی من همی درسپوزی به پهلوی من‘
«سعدی»

– **ستام setam**: ساخت و یراق زین اسب (متداول در گویش‌های فارسی افغانستان)

’بر اسبی نشلنده ستامی به زر به زر اندرون چند گونه گهر‘
«فردوسی»

’در زمان سوی تو فرستادی رخس با زین خسروی و ستام‘
«فرخی»

’شو بر فلک سوار ز همت که بر فلک انجم ز بهره زینت زین و ستام توست‘
«سوزنی‌سمرقندی»

– **سراویل særavil**: شلوار و پاجامه، در اصل شلوار بوده که مرکب است از شل به معنی ران و «وار» به معنی لایق (متداول در گویش‌های فارسی افغانستان)

’چادر به سر آورد و فروبست سراویل بیرون شد و این قصه به نظم سمر آمد‘
«سوزنی‌سمرقندی»

’اگر زن ندارد سوی مرد گوش سراویل کُحلش در مرد پوش‘
«سعدی»

– **سله sællæ**: زنبیل (متداول در گویش‌های بیرجندی^۱، نهبندان، قاین، طبسی^۲، جامی، خوافی و فارسی افغانستان)

’دگر سله از زعفران بُد هزار ز دیبا و از جامه بی‌شمار‘
«فردوسی»

’کسی کز پیش او گیرد هزیمت نترسد گر شود در سله با مار‘
«فرخی»

۱ در این گویش و نیز گویش طبسی به صورت selle تلفظ می‌شود.

‘ابی چو یکی چوزگک از سله بچسته
چون چوزگان بر تن او موی پُسته’
«منوچهری»

– سَنَجَق / سنَقق *sændzæq*: نشان، لوا، رایت (متداول در گویش‌های فارسی افغانستان)
‘چون سنجق شاهیش بجنبد
پولادین صخره را پُنبَد’
«نظامی»

‘دولت سلطان اویس، عرصه دوران گرفت
ماه سر سنجقش سرحد کیوان گرفت’
«سلمان ساوجی»

– سَهَم *sæhm*: ترس (متداول در گویش‌های فارسی افغانستان)
‘چو اسفندیار آن گو پیلتن
خداوند اورنگ و با سهم تن’
«فردوسی»
‘صد هزاران کشتی با هول و سهم
تخته‌تخته گشته در دریای وهم’
«مولوی»

– شَخ *ʃæx*: زمین سخت (متداول در گویش‌های بیرجندی، تایبادی و فارسی افغانستان)
‘سپاهش به کردار مور و ملخ
نَبُد دشت پیدا، نه کوه و نه شخ’
«مولوی»

– شناختن *ʃenaxt-æn*: فهمیدن، دانستن (متداول در گویش‌های فارسی افغانستان)
‘بی‌دانش آمدی و در اینجا شناختی
کاین چیست و آن چه باشد و این چون و آن چراست’
«ناصر خسرو»

– شوربا *ʃurba*: آبگوشت (متداول در گویش‌های نه‌بندانی، بیرجندی، قایینی، جامی^۱، خوافی، تایبادی و فارسی افغانستان)

‘ما زان دغل، کژین شده با بی‌گنه در کین شده
که مست حورالعین شده، که مست نان و شوربا’
«مولوی»

۱ در گویش جامی به‌صورت *ʃorve* تلفظ می‌شود.

– شیراز *fīraz*: ماستی که در خیک نگهدارند (متداول در گویش‌های بیرجندی، خوافی، تایبادی و فارسی افغانستان)

‘به طاعت آر ننهد بنده‌ای تو را گردن به گور ببند کرمان به روی نان شیراز’
«سوزنی‌سمرقندی»

‘ز شیراز و از ترف^۱ سیصد هزار شتروار بُد اندران کوهسار’
«فردوسی»

‘بینیت همی بینم چون خانه کردان آراسته همواره به شیراز و به رخبین^۲’
«عمار ه مروزی»

– شیوه‌گری *fivæ-gær-i*: ناز و کرشمه و دل‌فریبی، حيله‌گری (متداول در گویش‌های فارسی افغانستان)

‘اگرچه شهر پر از دلبران چالاک است تو خود به شیوه‌گری شیوه دگر داری’
«نزاری قهستانی»

‘می‌چکد شیر هنوز از لب همچون شکرش گرچه در شیوه‌گری هر مژه‌اش قتالست’
«حافظ»

‘شاه دانست کآن چه شیوه‌گری است دزد خانه به قصد خانه‌بری است’
«نظامی»

– طبرزد *tæbærzæd*: نوعی شکر که بسیار سخت باشد (متداول در گویش‌های فارسی افغانستان)

‘لبان از طبرزد، زبان از شکر دهانش مُکَلَل به درّ و گهر’
«فردوسی»

– طپانچه *tæpan-tʃe*: سیلی، چک (متداول در گویش‌های فارسی افغانستان)

‘خان به زاری و به خواری بازگشت از طپانچه لعل کرده روی و ران’
«فرخی»

‘نرگس او شد ز دیده، همچو نیلوفر در آب وز طپانچه دو رخ من رنگ نیلوفر گرفت’
«مسعود سعد»

۱ کشک سیاه

۲ دوغ ترش سخت نشده

– طَرَق **tæræq**: نام آوا، صدای برخورد دو چیز (متداول در گویش‌های بیرجندی^۱، قاینی^۲، طبسی، خوافی، تایبادی و فارسی افغانستان)

‘یار است نه چوب، مشکن او را چون برشکنی طراق خیزد’
«مولوی»

– طَرَقِید **teræqq-id**: ترکیب (متداول در گویش‌های نهبندانی، بیرجندی، قاینی، جامی، خوافی، تایبادی و فارسی افغانستان)

‘نظر حسود مسکین طَرَقِید از تفکر نرسید در تو هر چند که لطف عام داری’
«مولوی»

– فَرَاژیدن **færaz-id-æn**: بالابردن (متداول در گویش‌های فارسی افغانستان)

‘ز گرد سواران و از یوز و باز فَرَاژیدن نیزه‌های دراز’
«فردوسی»

– فَرکند (فرکن) **færkænd**: زمینی که سیل آن را کنده باشد. جوی تازه احداث شده (متداول در گویش‌های فارسی افغانستان)

‘چگونه راهی؟ راهی درازناک و عظیم همه سراسر فَرکند و جای خار و خار’
«بهرامی سرخسی»

– فَرناد **færnad**: پایاب و پایان، در سنسکریت پَراند (متداول در گویش‌های فارسی افغانستان)

‘گذاره کرده بیابان‌های بی‌انجام سپه گذاشته از آب‌های بی فَرناد’
«فرخی»

– فَرهَنجیدن **færhændj-id-æn**: فره‌نجیدن ادب کردن، تنبیه کردن (متداول در گویش‌های فارسی افغانستان)

‘مرد را آر هنر بِفَرهَنجَد توسنی از تنش برون هَنجَد’
«سنایی»

‘چَنانَتُ بِفَرهَنجِم ای بدنهاد که ناری دگر باره ایران به یاد’
«فردوسی»

۱ در گویش بیرجندی به صورت **tæræqq-æs** تلفظ می‌شود.

۲ در گویش قاینی به صورت **terq-æs** تلفظ می‌شود.

بفرمودش که خواهر را بفرهنج بشفشاهنگ فرهنگش درآهنج
«فخرالدین اسعد»

فسان *fæsan*: فسان سنگی که کارد و شمشیر بدان تیز کنند (متداول در گویش‌های فارسی افغانستان)

چه حاجتی به فسان، روزِ رزم تیغش را از آنکه سینۀ اعدای اوست سنگ فسان
«فرخی»

علم بیاموز تام عالم یابی تیغ گهربار شو که منت فسانم
«ناصرخسرو»

– **فَند** *fænd*: هنر، پند، نیرنگ (متداول در گویش‌های بیرجندی، قاینی، طبسی، خوافی، تایبادی و فارسی افغانستان)

نیز ابا نیکوان نمایندت جنگ فند لشکر فریاد نی خواسته نی سودمند
«رودکی»

– **گُرتِه** *korte*: جامه، کُت (متداول در گویش‌های جامی، تایبادی، فارسی افغانستان)
گلبن سرخ، آستینِ صُدره پُر یاقوت کرد گلبن زرد، آستینِ کرتِه پُر دینار کرد
«منوچهری»

– **کَرْدَر** *kærdær*: دره و کوه (متداول در گویش‌های فارسی افغانستان)
خوارزم گرد لشکرش ار بنگری هنوز بینی عَلمِ عَلم، به هر دشت و کردری
«عنصری»

شمال اندرو گر بجنبند نداند فراز از نشیبی و از کوه کردر
«ناصرخسرو»

قلم کردار دست و پایش و گوش چو نامه درنوردد کوه و کردر
«مسعود سعد»

– **کَسْمَه** *kæsmæ*: مویی که زنان از سر زلف، پیچ و خم داده و بر رخسار گذارند (متداول در گویش‌های فارسی افغانستان)

عروس بخت در آن حجله با هزاران ناز شکسته کسمه و بر برگ گلِ گلاب زده
«حافظ»

– **کَمَزَدَن** *kæm zæd-æn*: دستِ کم گرفتن، کوتاه آمدن (متداول در گویش‌های فارسی افغانستان)

اگر مردان عالم کم‌زنانند تو را زان کم‌زدن آخر کمی کو؟
«سنایی»

زهره نی مر زهره را تا دم زند عقل کلش تا ببیند کم زند
«مولوی»

– **کَنَدُو** *kend-ik, kænd-uk*: خُم بزرگ برای گندم و دیگر غله‌ها (متداول در گویش‌های بیرجندی، قایینی، نهپندانی^۱، تایبادی و فارسی افغانستان)

ای زائران ز بر تو آکنده هم کیسه‌های لاغر و هم کندو
«فرخی»

– **کُنْگَرِش** *kongoreʃ*: آرنج (متداول در گویش‌های بیرجندی، قایینی^۲ و فارسی افغانستان)
بار کژ به کنگرش اندرا چون از او سوداست مرشادی تو را
«رودکی»

– **گاورس**^۳ *gaværs*: ارزن (متداول در گویش‌های نهپندانی، بیرجندی، قایینی، طبسی، خوافی و فارسی افغانستان)

طاوس بین که زاغ خورد و آنگه از گلو گاورس ریزه‌های منقا برافکند
«خاقانی»

– **گذشتن** *gozæft-æn*: مُردن (متداول در گویش‌های فارسی افغانستان)
برین زادم و هم برین بگذرم چنان دان که خاک پی حیدرم
«فردوسی»

– **گراییدن** *gera-j-id-æn*: چرخیدن، خمیدن (متداول در گویش‌های فارسی افغانستان)
سر بی‌تنان و تن بی‌سران گراییدن گرزهای گران
«فردوسی»

۱ در گویش نهپندانی به صورت *kond-ek* تلفظ می‌شود.

۲ در گویش مزبور به صورت *kondereʃk* تلفظ می‌شود.

۳ این واژه در گویش نهپندانی به صورت *gewværs*، بیرجندی به صورت *gæværs*، در قایینی و خوافی به صورت *gæværs* و در فارسی افغانستان به صورت *goværs* تلفظ می‌شود.

– **گُرده** *gurduk, gordae*: کلیه، پهلوی (متداول در گویش‌های نه‌بندانی، قاینی، طبسی، جامی، خوافی، تایبادی و فارسی افغانستان)

‘گلگونه چه آرید آن خاربن بد را آن خار فرورفته در هر جگر و گُرده’
«مولوی»

– **لاخ** *lax*: جای، معدن، بدون ترکیب گفته نمی‌شود. به معنی انبوه و بسیار نیز آمده است. از ادات محل که در آخر کلمات دیده می‌شود (متداول در گویش‌های بیرجندی و فارسی افغانستان)
‘در آن اهرمن لاخ نرم و درشت ز ماهی شکم دیدم از ماه پشت’
«نظامی»

– **لَخشیدن** *læxf-id-æn*: لغزیدن، خطاکردن (متداول در گویش‌های بیرجندی، طبسی^۱، جامی، خوافی و فارسی افغانستان)

‘از تو بخشیدن است و بخشیدن از من افتادن است و لَخشیدن’
«سنایی»

‘پس آنگه کردشان در پهلوی یاد که احسنت ای جهان پهلوی دو همزاد’
‘جهان را هر دو چون روشن درخشید ز یکدیگر مَبَرِّید و ملخشید’
«نظامی»

– **مالش دادن** *mal-ef dad-æn*: مالش دادن تنبیه، سیاست، عذاب، شکنجه (متداول در گویش‌های فارسی افغانستان)

‘فرستاد چندان بدو گنج و مال کز او دور شد مالش بدسگال’
«نظامی»

‘کان که او دانش و خطر دارد مالش شاه تاج سر دارد’
«سنایی»

‘شاید که همتم نبود صحبت جهان چون نیست جز که مالش من هیچ همتش’
«ناصر خسرو»

۱ در گویش طبسی به صورت *xelæf-id-æn* تلفظ می‌شود.

– مانده شدن **mon-d-e fo-d-æn**: خسته شدن (متداول در گویش‌های بیرجندی، قاینی، طبسی، جامی، خوافی و فارسی افغانستان)

‘مانده شدست گوش من از پی انتظار آن کز طرفی صدای خوش در رسدی ز ناگهان’
«مولوی»

– مشاطه **mæffatæ**: آرایش‌کننده عروس، زن شانه‌کش (متداول در گویش‌های فارسی افغانستان)

‘ملک سلطان را به عدل و داد خویش آراسته‌ست چون مشاطه، نو عروسان را به گوناگون گهر’
«فرخی»

‘گویی که مشاطه ز بر فرق عروسان ماورد همی ریزد باریک به مقدار’
«منوچهری»

‘تا گل در کله چون عروس نهان شد ابر مشاطه شده‌ست و باد دلاله’
«ناصر خسرو»

‘مگر مشاطه بستان شدند باد و سحاب که این ببستش پیرایه و آن گشاد نقاب’
«مسعود سعد»

‘در زلف تو ز آبنوس روز و شب از دست مشاطه شانه بایستی’
«خاقانی»

– موزه **muzæ**: کفش، چکمه (متداول در گویش‌های فارسی افغانستان)

‘وانگه که مرهم آری، سر را به عذر خواری بر موزه محبت افتد هزار پینه’
«مولوی»

– نه‌ازیدن **nehaz-id-æn**: ترسیدن و واهمه کردن و بیم بردن (متداول در گویش‌های فارسی افغانستان)

‘زلف گوئی ز لب نه‌ازیده‌ست به گله سوی چشم رفتستی’
«طیّان»

– نیوشیدن **nijuf-id-æn**: شنیدن، گوش کردن، قبول کردن، پذیرفتن (متداول در گویش‌های فارسی افغانستان)

‘آن جهان را بدین جهان مفروش گر سخن دلنی این سخن بنیوش’
«کسایی»

‘به نیکان گرای و به نیکی بکوش به هر نیک و بد پند دانا نیوش’
 «فردوسی»
 ‘همه به رادی کوش و همه به دانش یاز همه به علم نیوش و همه به فضل گرای’
 «فرخی»

– وار **var**: نوبت (متداول در گویش‌های نهبدانی^۱ و فارسی افغانستان)

‘وارِ آذر گذشت و شعلۀ او شعلۀ لاله را زمان آمد’
 «رودکی»

– هشتن **heft-æn**: گذاشتن، نهادن، باقی‌گذاشتن (متداول در گویش‌های نهبدانی و فارسی افغانستان)

‘تو حاصل نکردی به کوشش بهشت خدا در تو خوی بهشتی نهشت’
 «سعدی»

‘پس بیوبارید ایشان را همه نه شبان را هشت زنده، نه رمه’
 «رودکی»

‘نهشت از دلیران خود هیچ یک که آرند هر بادپا را به تک’
 «فردوسی»

– همساز / هَمال **hæmal, hæm saz**: شریک، رفیق (متداول در گویش‌های فارسی افغانستان)

‘من نشوم گر بشود جان من پیش کسی کش نپسندم هَمال’
 «ناصرخسرو»

‘خروشان از آن جایگه باز گشت تو گفتی که با باد همساز گشت’
 «فردوسی»

– یخنی **jæxni**: آبگوشت (متداول در گویش‌های بیرجندی، خوافی، تایبادی و فارسی افغانستان)

‘دل کباب و خون دیده پیشکش پیشش برم گر تقاضای شراب و یخنی و طرّو کند’
 «مولوی»

۱ در گویش نهبدانی به صورت **bar** تلفظ می‌شود.

– یله jælæ: رها (متداول در گویش‌های بیرجندی، قاینی، طبسی^۱، جامی، خوافی، تایبادی و فارسی افغانستان)

’تکيه‌گه تو حق شد نه عصا انداز عصا و وآن را یله کن‘
«مولوی»

۵. نتیجه‌گیری

گویش‌های فارسی رایج در سرزمین خراسان، ارتباط نزدیکی با فارسی دری دارند. در گنجینه غنی واژه‌های گویشی خراسان بزرگ، هنوز واژه‌های کهنی یافت می‌شود که اکنون در فارسی معیار از استعمال افتاده‌اند ولی کاربرد گویشی آن در کلام فارسی‌زبانان مرز شرقی ایران یا غرب افغانستان همچنان معمول است. بسیاری از این واژه‌ها و ترکیب‌ها در متون کهن فارسی به‌ویژه متون قرون نخستین هجری، چون قرآن قدس، ترجمه تفسیر طبری، تفسیر ابوبکر عتیق نیشابوری، تفسیر کمبریج، سفرنامه ناصر خسرو، تاریخ بیهقی و کلیله و دمنه به‌کار رفته‌اند. شناخت این واژه‌ها در گویش‌های خراسانی، مشکل درک برخی از اشعار کهن فارسی دری را برطرف می‌سازد.

گویش فارسی متداول در هرات، بادغیس و فراه که با عنوان گویش هروی شناخته می‌شوند به گویش فارسی‌زبانان مرزنشین شرق ایران که در بخش‌هایی از استان‌های خراسان رضوی و جنوبی ساکن هستند، شباهت زیادی دارد. شاید بتوان گویش هروی را به‌لحاظ جغرافیایی، نقطه کانونی گویش‌های تاجیکی، کابلی و خراسانی تلقی کرد. دیدیم که بیش از نیمی از واژه‌های گویشی معرفی شده از اشعار مزبور در گویش‌های فارسی افغانستان قابل ردیابی بودند. زیرا در حقیقت این گویش‌ها به همراه گویش‌های خراسانی ادامه زبانی است که در اشعار و متون قدیم فارسی دری به‌کار رفته است.

اگر بخواهیم همه ظرفیت‌های زبان فارسی را در مسیر استحکام فرهنگی و رویارویی جدی با هجوم واژه‌ها و مفاهیم بیگانه در نظر مجسم کنیم، باید قلمرو زبان فارسی را – فارغ از مرزهای جغرافیایی ایران – در نظر بگیریم. زبان دری رایج در بخش‌هایی از افغانستان و تاجیکستان به‌عنوان گنجینه‌ای از واژه‌های اصیل فارسی، مستلزم توجه ویژه هستند؛ چراکه زبان دری رایج در افغانستان نسبت به فارسی رایج در ایران، دارای بسیاری از واژه‌های فارسی سره بوده و از سویی در سال‌های اخیر زبان فارسی در افغانستان بیش از هر زمان دیگر مورد بی‌مهری قرار گرفته است. لذا بررسی تطبیقی واژه‌های زبان فارسی در دو سوی مرز برای

۱ در گویش طبسی به‌صورت jælæ تلفظ می‌شود.

نهادهایی چون فرهنگستان زبان و ادب فارسی که با موضوع واژه‌سازی و معادل‌گزینی مرتبط می‌باشد و یکی از منابع واژه‌گزینی را گویش‌های ایرانی تلقی می‌کند، سودمند است. بنابراین بررسی زبان‌ها و گویش‌های فارسی می‌تواند مشکلات فقه‌اللغوی و بعضاً دستوری زبان فارسی را مرتفع کند و مجموعه واژگان آن‌ها در ساخت واژه‌های جدید مورد استفاده قرار گیرد. همچنین با بهره‌گیری از دستور و مجموعه واژه‌های آن‌ها می‌توان بسیاری از نکات مبهم اشعار و متون کهن فارسی دری را برطرف ساخت. ضمناً بر اساس بررسی آماری تناسب کاربرد واژه‌های گویشی خراسان در اشعار شاعران خراسانی‌الاصل بیشتر بود ولی نکته قابل توجه رایج بودن برخی واژه‌های گویشی توسط شعرای غیرخراسانی است که در فارسی معیار کنونی از کاربرد افتاده‌اند.

منابع

- افضلی، محمد ادریس (۱۳۹۰). *آشنایی با واژگان فارسی دری* (با حمایت انجمن دوستی ایران و افغانستان). تهران: نسیم بخارا.
- افغانی‌نویس، عبدال... (۱۳۶۹). *لغات عامیانه فارسی افغانستان*. مؤسسه تحقیقات و انتشارات بلخ.
- انوشه، حسن و غلامرضا خداپنده‌لو (۱۳۹۱). *فارسی ناآشنیده*. تهران: قطره.
- ایلنت، علی (۱۳۹۷). *واژه‌نامه توصیفی گویش تربت جام*. پایان‌نامه کارشناسی ارشد ایران‌شناسی. تهران: دانشگاه تهران.
- الیاسی، محمود (۱۳۶۹). *بررسی گسترش جغرافیایی ترسیم اطلس زبانی صد صورت زبانی در حدفاصل شهر تربت جام و شهر مشهد*. پایان‌نامه کارشناسی ارشد. مشهد: دانشگاه فردوسی.
- جامی‌الاحمدی، حمیرا (۱۳۸۹). *بررسی ویژگی‌های گویش تربت جام در نثر شیخ احمد جامی (با محوریت کتاب انیس‌التأیین)*. پایان‌نامه کارشناسی ارشد، دانشگاه پیام‌نور تهران مرکز.
- جلیلی، محمود (۱۳۸۹). *بررسی گویش طبس گلشن*. مشهد: دستور.
- جهانبخش، جويا (۱۳۷۷). «نگاهی به لغات عامیانه فارسی در افغانستان». *آیین پژوهش* ش ۵۱، ۳۲-۲۶.
- جهان‌دیده، محمدادی (۱۴۰۰). «نقش وام‌واژه‌ها در گویش هزارگی از طریق گفتمان‌کاوی در رمان ملکه بامیان بر اساس الگوی فن‌لیوون». *زبان‌شناسی گویش‌های ایرانی*. ۶ (۱)، ۱۵۳-۱۸۷.
- حاجی‌آبادی، نرگس (۱۳۹۳). *گویش بیرجند: بقا یا زوال*. پایان‌نامه کارشناسی ارشد. بیرجند: دانشگاه بیرجند.
- خاوری، محمدتقی (۱۳۸۵). *مردم هزاره و خراسان بزرگ*. تهران: محمدابراهیم شریعتی‌افغانستانی.
- خدادادی، فضل‌ا... و حمید طاهری (۱۳۹۹). «پژوهشی در تحولات صوری و معنایی چند واژه از تاریخ بیهقی در گویش محلی شهرستان تایباد». *زبان‌شناسی و گویش‌های خراسان*. ۱۲ (۳)، ۳۰۵-۳۲۶.
- دهخدا، علی‌اکبر (۱۳۸۵). *لغت‌نامه*. تهران: انتشارات دانشگاه تهران.

- رحمتی، شیما (۱۳۹۱). *واژه‌نامه گویش هزاره‌های تربت جام*. پایان‌نامه کارشناسی ارشد. مشهد: دانشگاه پیام‌نور خراسان رضوی.
- رسته‌مقدم، فائزه (۱۳۹۳). *بررسی رابطه میان برخی متغیرهای دستوری، واژگانی و کلامی با جنسیت و طبقه اجتماعی در شهرستان بیرجند*. پایان‌نامه کارشناسی ارشد. زاهدان: دانشگاه سیستان و بلوچستان.
- رضایی، جمال (۱۳۷۳). *واژه‌نامه گویش بیرجند*. تهران: روزبهان.
- رضایی‌باغبیدی، حسن (۱۳۸۸). *تاریخ زبان‌های ایرانی*. تهران: مرکز دایره‌المعارف بزرگ اسلامی.
- زمردیان، رضا (۱۳۸۲). «نقش گویش‌ها در کمک به از میان رفتن برخی ابهامات واژگانی متون کهن فارسی دری». *مجله دانشکده ادبیات و علوم انسانی دانشگاه فردوسی مشهد*، (۱)، ۶۲-۳۹.
- زمردیان، رضا (۱۳۸۵). *واژه‌نامه گویش قاین*. تهران: نشر آثار فرهنگستان زبان و ادب فارسی.
- زنگنه، حسینعلی (۱۳۸۴). *بررسی و مقایسه صد صورت زبانی در گونه‌های غالب شهرهای تایباد و هرات*. پایان‌نامه کارشناسی ارشد. مشهد: دانشگاه فردوسی.
- ساعدی، احمدقلی (۱۳۹۱). *فرهنگ تلفظ واژگان و اصطلاحات در گویش مردم ولایت خواف*. جلد ۱. مشهد: شاملو.
- شکوری، محمدجان، ولادیمیر کاپرانوف، رحیم هاشم و ناصر جان معصومی (۱۳۸۵). *فرهنگ فارسی تاجیکی*. تهران: فرهنگ معاصر.
- شمشیرگرها، محبوبه (۱۳۹۲). *بررسی ویژگی‌های زبانی طبقات الصوفیه خواجه عبدا... انصاری با نگاهی به دیگر آثار منشور نوشته شده قرون چهار تا نه هجری در حوزه هرات*. پایان‌نامه دکتری زبان و ادبیات فارسی. تهران: دانشگاه تربیت مدرس.
- شمشیرگرها، محبوبه (۱۳۹۶). «بررسی واژه‌های غریب و نادر گونه هروی کهن و کاربرد آن‌ها در گویش معاصر هرات». *زبان فارسی و گویش‌های ایرانی (ادب پژوهشی)*، ۲ (۲)، ۹۴-۷۳.
- صفا، ذبیح‌الله (۱۳۶۳). *گنج سخن*. تهران: ققنوس.
- فکرت، محمدآصف (۱۳۷۶). *فارسی هروی (زبان گفتاری هرات)*. مشهد: دانشگاه فردوسی.
- کلباسی، ایران (۱۳۸۸). *فرهنگ توصیفی گونه‌های زبانی ایران*. تهران: پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی.
- مالکی، سحر (۱۳۹۹). *واژه‌نامه گویش شوسف*. پایان‌نامه کارشناسی ارشد زبان و ادبیات فارسی. مشهد: دانشگاه پیام‌نور خراسان رضوی.
- محمودی، ذبیح‌الله (۱۳۹۶). *فرهنگ گویشی مردم نهبندان*. بیرجند: رزقی.
- محمودی، منصوره (۱۳۹۵). *بررسی تفاوت بین نسلی در کاربرد گویش بیرجندی*. پایان‌نامه کارشناسی ارشد زبان‌شناسی. مشهد: دانشگاه پیام‌نور خراسان رضوی.
- مودودی، محمدناصر و زهرا تیموری (۱۳۸۴). *گزیده‌ای از ادبیات شفاهی تایباد*. مشهد: ماه‌جان.
- مینوی، مجتبی (۱۳۳۳). «یکی از فارسیات ابونواس». *مجله دانشکده ادبیات دانشگاه تهران*، ۱ (۳)، ۷۷-۶۲.

ناصح، محمدامین (۱۳۸۶). چکیده پایان‌نامه‌های حوزه زبان و زبان‌شناسی. ناظر علمی: محمد دبیرمقدم، تهران: دانشگاه علامه طباطبائی.

نظریان، حسن (۱۳۷۲). گویش‌های محلی خراسان. بینالود. ۱ (۱)، ۲۸-۳۵.

یارشاطر، احسان (۱۳۳۶). زبان‌ها و لهجه‌های ایرانی. مجله دانشکده ادبیات و علوم انسانی دانشگاه تهران. ۵ (۱ و ۲)، ۴۸-۱۱.

Lazard, G. (1994) DARI, *Encyclopaedia Iranica*.

